

bu konuda şüpheleri artınca hâcibi Rebî b. Yûnus'u onu gizlice takip ettirmekle görevlendirdi. Hâcib rakibine karşı bu fırsatı değerlendirdi ve hakkında halifenin duyduklarını doğru çıkaracak bilgiler verdi. Mûriyânî takip edildiği dönemde çok sıkıntılı günler geçirdi. Nihayet 153 (770) yılında kardeşi Hâlid ve oğullarıyla birlikte çeşitli suçlarla itham edilerek hapse atıldı (Taberî, VIII, 42; İbnü'l-Esîr, V, 609-610; İbn Hallikân, II, 411-414); ertesi yıl iki kardeş de zindanda öldü.

Mûriyânî ileri görüşlü, zeki, faziletli ve şahsiyet sahibi bir kimse olup kendi ifadesine göre edebiyat, felsefe, kimya, tıp, astronomi ve matematik gibi ilimlerde bilgi sahibiydi (Cehşiyârî, s. 97). Uzun müddet Mansûr ile çok iyi geçindiği, çeşitli kabiliyetleri sebebiyle halifenin ona karşı sevgi duyduğu, vezirlikle beraber bütün divanların sorumluluğunu da uhdesine verdiği bilinmektedir (a.g.e., a.y.). Önemli işlerde daima halifenin yanında yer alan Mûriyânî'nin Ebû Müslim-i Horasânî ile İbnü'l-Mukaffâ'nın öldürülmesi meselelerine de adının karıştığı rivayet edilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî, *Nesebü Kureyş* (nşr. E. Lévi-Provençal), Kahire 1953, s. 284; Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, II, 361-363; Belâzûrî, *En-sâb*, III, 186, 204, 228, 242-245, 259; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 389; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VII, 480-481, 486-487, 489, 508, 566, 615, 623, 629; VIII, 42, 44, 85; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 97-100, 101, 102-103, 111-112, 115-116, 118-123; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb* (Abdülhamîd), III, 298; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 208; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam* (Atâ), VIII, 166, 174-175; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 609-610, 612; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 294, 322, 410-414; IV, 210; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 157, 175-176; Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef* (nşr. Abbas İkbâl), Tahrân 1357 hş., s. 117-118; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, VII, 23-24, 335; a.mlf., *el-Müştebah*, I, 190; D. Sourdel, *Le vizirat 'abbâside de 749 à 936*, Damas 1959, I, 78-87; Tervfik Sultân Yûzbekî, *el-Vezâre: Neş'e-tühâ ve tetavvûruhâ fi'd-devleti'l-'Abbâsiyye*, Bağdad 1390/1970, s. 53-54, 294; İbrâhim Süleyman el-Kürevî, *Nizâmü'l-vezâre*, İskenderiye 1989, s. 53-68; Kasım İlgün, *Halife Mansûr ve Dönemi (136-158/754-775)* (doktora tezi, 1994), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 131-133; K. V. Zetterstéen, "Muriyânî", *IA*, VIII, 656-657; C. E. Bosworth, "al-Muriyânî", *EP* (İng.), VII, 628; M. Mehdi Müezzîn-i Câmî, "Ebû Eyyûb Muriyânî", *DMBİ*, V, 197-198.

MEHMET AYKAÇ

MURTAZÂ

(bk. ALİ).

MURTAZA EFENDİ, Nazmîzâde

(bk. NAZMÎZÂDE MURTAZA EFENDİ).

MURTAZA EFENDİ, Seyyid

(bk. SEYYİD MURTAZA EFENDİ).

MURTAZÂ eş-ŞERÎF

(bk. ŞERÎF el-MURTAZÂ).

MURTAZÂ ez-ZEBÎDÎ

(bk. ZEBÎDÎ, Muhammed Murtaẓâ).

MÜSÂ

(موسى)

İsrâiloğulları'na gönderilen ve kendisine Tevrat indirilen peygamber.

Hem Yahudilik ve Hristiyanlığa hem de İslâm'a göre büyük bir peygamber ve İsrâiloğulları'nı Firavun'un zulmünden kurtarıp hürriyete kavuşturan bir liderdir. Hakkında Ahd-i Atîk'in Tevrat dışındaki bölümleriyle Ahd-i Cedîd'de kısmen bilgi bulunmakla birlikte onunla ilgili yegâne kaynak Tevrat ile Kur'an-ı Kerim'dir. Tevrat'ın hemen hemen tamamı Hz. Mûsâ'nın ve önderliğini yaptığı İsrâiloğulları'nın tarihinden ibarettir. Yaşadığı döneme ait diğer kaynaklarda kendisinden bahsedilmemekle, Kitâb-ı Mukaddes'te onun dışında bu adı taşıyan başka bir kimse bulunmamaktadır. Tevrat Mûsâ'yı peygamberlerin en büyüğü olarak takdim eder (Tesniye, 34/10). Bu husus, Maimonides'in tesbit ettiği yahudi âmentüsünde bir iman esası olarak yer almıştır. Hz. Mûsâ, Tevrat'a göre sadece ona ait bir nitelik olmak üzere Tanrı ile yüzyüze söyleşen, Tanrı'nın Sînâ'daki vahyine aracı olarak seçtiği, esaret altındaki halkı kâhinler melekûtu ve mukaddes millet haline getiren, eşsiz ve benzersiz bir kişidir (Çıkış, 19/5-6, 33/11; Sayılar, 12/6-8). Mûsâ, Kur'an-ı Kerim'de de adı en çok geçen peygamberdir.

Mûsâ adının İbrânîce'deki karşılığı Moşeh olup kelimenin menşei tartışmalıdır. Tevrat'ta nakledildiğine göre Firavun'un kızı onu sudan çıkardığı için kendisine bu adı vermiştir (Çıkış, 2/10). Buna göre Moşeh kelimesi, İbrânîce'de "çekip çıkarmak" anlamına gelen ve Eski Ahid'de nâdiren

kullanılan (II. Samuel, 22/17; Mezmur, 18/16) "msh" (maşah) kökünden gelmektedir. Ancak bu durumda ismin Maşui olması gerekir ki bu takdirde Moşeh kelimesindeki "o" harfinin izahı mümkün olmaz. Ayrıca Moşeh'in geçişli hali "kurtarılmış" değil "kurtarıcı" anlamındadır. Öte yandan Firavun'un kızı İbrânîce konuşmadığı için Mûsâ kelimesine Tevrat'ta belirtilen anlamı vermiş olamaz; dolayısıyla söz konusu türetme doğru kabul edilmemektedir. Mûsâ kelimesinin Ras Şamra tabletlerinde rastlanan İbrânîce "m(w)ş" kelimesiyle alâkalı olabileceği ileri sürülmüşse de araştırmacıların çoğu kelimenin Mısır kökenli olduğuna kanidir. Nitekim Hz. İsa zamanında İskenderiye yahudileri de bu kanaatte olduklarından kelimeye Kiptîce bir menşeyi aramışlardır. Yahudi filozofu Philon ve tarihçi Josephus, Mûsâ kelimesinin Kiptîce *mô* (su) ve *uşa'* (kurtarmak) kelimelerinden türediğini söylemişlerdir. XIX. yüzyıl Mısır bilimcileri kelimenin kökünün Kiptîce olduğunu kabul etmekle beraber anlamı konusunda farklı bir açıklamayı benimsemişlerdir. Bunlar, Grekçe'si Moses olan Moşeh kelimesinin menşeinin Touthmosis (Touthmes, Touth'un oğlu), Ahmes (Ah'in oğlu) ve Ramesses (Ramses) gibi firavun isimlerinde de bulunan, Kiptîce'de "çocuk doğurmak" anlamındaki *msj* kökünden türeyen "çocuk" mânasındaki *mes* olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu yoruma da itiraz edilmiş, ancak diller arasında harf değişikliğinin normal olduğu, dolayısıyla Kiptîce'deki "s"nin İbrânîce'ye "ş" olarak geçtiği göz önünde bulundurularak Kiptîce'deki *mes(j)* kelimesinin bazı kitâbelerde *mş* diye yazıldığı belirtilmiş, böylece Moşeh kelimesinin Kiptîce bir kökten geldiği kanaati benimsenmiştir. Mısır bilimcilerin çoğu, Moşeh kelimesinin Mısır dilinde "çocuk" anlamındaki *mes / mesu* kelimesinin farklı yazılmış şekli olduğunu kabul etmektedir. Kiptîce'de bu kelime yalnız başına veya Amosis, Tuthmosis gibi isimlerde olduğu gibi birleşik halde kullanılmaktadır. Ancak Firavun'un kızının mes kelimesini tek başına mı yoksa bir tanrı adıyla birlikte mi kullandığı bilinmemektedir (Mangenot, *DB*, IV, 1191; Cazelles, *DBS*, V, 1320; *EJd.*, XII, 372, 379). Arap dilcileri de Mûsâ kelimesinin menşeyini tartışmışlardır. Kelimenin aslının İbrânîce "su" anlamındaki *mu* ve "ağaç" anlamındaki *şa'* dan oluşan *Moşa* olduğu, su ve ağacın yanında veya sudaki bir sandık içinde bulunduğu için Mûsâ'ya bu adın verildiği belirtilmektedir (Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîki, s. 567-568). Câhiliye döneminde

MÛSÂ

Araplar arasında Mûsâ ismi kullanılmıyordu, bu isim İslâm'ın gelişinden sonra yaygınlaşmıştır.

Yahudilik'te. Tevrat'a göre Mûsâ, Levi kabilesinden Amram ve Yokebed'in oğludur, Mısır'da doğmuştur. Seçeresi Ya'kûb oğlu Levi oğlu Kehat (Kohat) oğlu Amram oğlu Mûsâ olup Amram babasının kız kardeşi Yokebed ile evlenmiş (yahudi inancına göre o dönemde hala ile evlenmek yasak değildi), bu evlilikten Miryam, Hârûn ve Mûsâ dünyaya gelmiştir. Buna göre Mûsâ'nın hem annesi hem babası Levi soyundandır. Üç kardeşin en büyüğü Miryam, en küçüğü de Hârûn'dan üç yaş küçük olan Mûsâ'dır (Çıkış, 2/1, 6/16-20, 7/7, 15/20; Sayılar, 26/59; I. Târihler, 23/12-14).

Mûsâ, İsrâiloğulları'nın ağır baskı altında tutulduğu ve erkek çocuklarının nehre atılarak öldürüldüğü bir zamanda doğmuştur (Çıkış, 1/8-22). Bu baskı döneminde Levi evinden bir adam bir Levi kızıyla evlenmiş ve Mûsâ dünyaya gelmiştir (Çıkış, 2/1-2). Her ne kadar daha sonra Mûsâ'nın ablasından (Çıkış, 2/4) ve Hârûn'dan bahsediliyorsa da Tevrat'ın bu ifadesinden Mûsâ'nın ilk çocuk olduğu anlamı çıkmaktadır. Mûsâ'nın ailenin üçüncü çocuğu olduğu halde ilk çocukmuş gibi takdim edilmesi Amram'ın, Miryam ve Hârûn'un annesini boşayıp daha sonra tekrar evlendiği ve bu evlilikten Mûsâ'nın doğduğu yahut Amram'ın biri Miryam ve Hârûn'un, diğeri Mûsâ'nın annesi olmak üzere iki kadınla evli bulunduğu şeklinde yorumlanmıştır. Fakat Tevrat'ta Amram'ın iki kadınla evli olduğu belirtilmemekte, Mûsâ ilk çocuk olarak nitelendirilmemekte ve onun doğumunun mucizevî oluşu nakledilmemektedir (Mangenot, *DB*, IV, 1189-1190).

Yahudi tarihçi Josephus'un naklettiğine göre Amram eşinin hamile olduğunu görünce Allah'a yalvarmış ve kendisine İsrâiloğulları'nı kurtaracak bir çocuğunun olacağı bildirilmiştir. Annesi, çok güzel olan oğlunu (Resullerin İşleri, 7/20) öldürmekten kurtarmak için üç ay gizlemiş, daha sonra sazdan bir sepeti harç ve ziftle sıvamış, çocuğu içine koyup nehre bırakmış ve Miryam uzaktan onu gözlemiştir. Firavun'un kızı yıkanmak için nehre indiğinde çocuğun içinde bulunduğu sepeti görüp almış, İbrânîler'in çocuklarından olduğunu bildiği halde onu sevmiş ve himaye etmiştir (Çıkış, 2/2-6). Yine Josephus'a göre Firavun'un Mûsâ'yı evlâtlık olarak alan kızı Thermuthis'tir, fakat onun kral II. Thoutmes'in karısı meşhur kraliçe Hatshepsut olup olmadığı tartışılmakta-

dır (*NDB*, s. 264, 503). Philon'un naklettiğine göre Firavun'un kızı evli fakat çocuksuzdu. Bu sebeple çocuğu evlât edinmeye karar vermiş, ancak hemen saraya götürmeyip başka bir yerde belli bir yaşa gelinceye kadar kalmasının uygun olacağını düşünmüştür. Philon'a göre Firavun'un kızı onu kendi çocuğu olarak göstermek için hamile gibi davranmıştır. Çocuğu emzirmek için birçok Mısırlı kadın çağırmış, fakat Mûsâ onların sütünü emmemiştir. Tevrat'a göre bu esnada Miryam gelmiş, çocuk için İbrânî bir kadın bulabileceğini söylemiş, Mûsâ'nın annesini getirmiş ve Mûsâ tekrar annesine kavuşmuştur. Üç veya dört yaşında sütten kesildiğinde annesi onu Firavun'un kızına götürmüş, o da çocuğu evlât edip adını Mûsâ koymuştur (Çıkış, 2/7-10). Böylece öldürülmesi emredilen çocuk, bu emri verenin sarayında prens olmuştur. Talmud'a göre (Sota, 12^b) Mûsâ'ya Mısırlı kadınların sütünü kabul etmeme emri verilmiştir; çünkü Allah'ın kelâmının çıkacağı bir ağzın helâl olmayan şeyi içmemesi gerekirdi. Mûsâ yaşatlarından daha büyük görünüyordu ve onlardan daha güzeldi. Josephus'a göre kız Mûsâ'yı Firavun'a götürerek tahtın vârisi olmasını önermiş ve kralın kucağına oturtmuştur. Kral onu kucaklamış, tacını başına koymuş, ancak çocuk krallık tacını atıp çiğnemiş, bu da Mısır için müstakbel bir kötülüğün işareti sayılmıştır (Mangenot, *DB*, IV, 1191).

Yahudi geleneğine ve Kitâb-ı Mukaddes'e göre (Resullerin İşleri, 7/22) Mûsâ aristokratlara has bir eğitim almış, dönemin en kültürlü halkı olan Mısırlılar'ın bütün ilimlerinde yetiştirilmiş ve gerek sözlerinde gerekse işlerinde kudretli bir kimse olmuştur. Asur, Kalde ve gizli Mısır öğretisi dahil olmak üzere Mûsâ'nın öğrendiği bütün ilimleri Philon sıralamakta, kralın torunu ve tahtın vârisi diye kabul edilen, zenginlikler ve eğlenceler arasında mütevazı ve iffetli olarak kalan ve bir filozof gibi hayat süren bu gencin faziletinden övgüyle bahsetmektedir. Mûsâ, tahta yakın bulunması sebebiyle devlet yönetiminde üst görevler için yetiştirildiğinden kuvvetle muhtemeldir ki Mısır hiyeroglifi yanında çivi yazısını da öğrenmiş ve askerî, siyasi, idarî, diplomatik alanlarda yetişmiştir (*NDB*, s. 503). Josephus'a göre Firavun, Mûsâ'yı Habeşistan seferinde ordunun başına getirmiş ve Mûsâ zafer kazanarak geri dönmüştür (Mangenot, *DB*, IV, 1192).

Mısır'da bulunan Sâmîler genellikle madencilik ve inşaat gibi ağır işlerde çalıştı-

rılıyor, ayrıca memur ve asker olarak da istihdam ediliyordu. Sâmîler memur olabilmek için eğitim almak zorunda idiler. XVIII ve XIX. sülâleler döneminde Mısır'ın Ken'ân diyarı ile ilişkileri oldukça yoğundu. Bu sebeple Ken'ân ülkesinde yaşayanlarla kurulacak münasebetlerde faydalanılmak üzere yetiştirilen Mûsâ, bilhassa Asyalılar'la meşgul olan Firavun Horemheb'in (m. ö. 1320'li yıllar) özel himayesine mazhar olmuştur. Zira onun döneminde Suriye-Filistin bölgesindeki olaylar Mısır için önem arz ediyordu (Cazelles, *DBS*, V, 1321-1322). I. Sêti ile (m. ö. 1312-1298) birlikte XIX. sülâle, Hititler'in muhtemel saldırısına karşı Doğu Delta'yı güçlendirmek durumundaydı ve bu bölgedeki kabilelerden faydalanması gerekiyordu.

Kitâb-ı Mukaddes'te belirtildiğine göre Mûsâ kırk yaşında iken (Resullerin İşleri, 7/23) Delta'nın doğusuna gönderilmiş ve bu vesile ile kardeşleri olan İsrâiloğulları'nı ziyaret etmiştir. Bu arada bir Mısırlı ile kavga eden İbrânî asıllı bir kişiye yardım ederken kaza ile Mısırlı'yı öldürmüş, ertesi gün yine bir kavgaya şahit olmuş ve aynı İbrânî, Mûsâ'nın bir Mısırlı'yı öldürdüğünü açıklayınca Firavun Mûsâ'nın öldürülmesini emretmiş, o da Medyen'e (Midyân) kaçmıştır (Çıkış, 2/11-15; Resullerin İşleri, 7/23-28). Resullerin İşleri'ne göre Mûsâ'nın kardeşlerine gidişi basit bir ziyaret değil onların kaderlerini paylaşmak içindir. Mûsâ imanla büyüyünce Firavun'un kızının oğlu olarak anılmayı reddetmiş ve Allah'ın kavmiyle beraber hakaret görme-yi günahın sefasını sürmeye tercih etmiştir (Resullerin İşleri, 7/23-29; İbrânîler'e Mektup, 11/24-25). Medyen'de bir kuyu başına varan Mûsâ, Medyen kâhininin kızlarına yardım ederek hayvanlarını sulamış, bunun üzerine Medyen kâhini Mûsâ'yı çağırmış ve yanında çalışmasını istemiştir. Mûsâ kırk yıl orada kalmış (Resullerin İşleri, 7/30), onun kızlarından Tsippora ile (Sefora = Zipporah) evlenmiş ve Gerşom ile Eliezer adında iki oğlu olmuştur (Çıkış, 2/16-22, 18/3-4; I. Târihler, 23/15-17).

Mûsâ Medyen'de iken başta Mısır kralı olmak üzere kendisini öldürmek isteyenlerin hepsi ölmüştür (Çıkış, 2/23; 4/19). Saltanatın değişmesi muhtemelen yönetimde de değişikliklere sebep olmuş ve Mûsâ'nın beraber yetiştiği kişilerden biri II. Ramses'in tahta geçişinden sonra önemli bir mevkiye gelmiş, böylece Mûsâ'nın Mısır'a dönüp yönetimle görüşme şartları oluşmuştur (*a.g.e.*, V, 1324). Diğer taraftan İsrâiloğulları üzerindeki baskı devam etmiş ve Allah onlara acımıştır. Mûsâ, Med-

yen'deki ikametinin kırkinci yılında (Resullerin İşleri, 7/30) Horeb dağı çevresinde kayınpederinin sürüsünü otlatırken dağda gördüğü ateşten Tanrı veya O'nun meleği tarafından kendisine seslenilerek peygamber seçildiği bildirilmiş ve İsrâiloğulları'nı kurtarmak için Firavun'a gitmekle görevlendirilmiştir. Mûsâ'nın kendini bu işe ehil görmemesi üzerine başarılı olacağı bildirilmiştir (Çıkış, 3/1-12; Resullerin İşleri, 7/30-35). Tanrı Mûsâ'ya ilk defa Yahve olan adını açıklar (Çıkış, 3/13-15). Kavminin kendisine inanması için ona asâ ve beyaz el mucizeleri verilir, yine de inandırmadıkları takdirde suların kana dönüşeceği belirtilir (Çıkış, 4/1-9). Mûsâ bu defa da rahat konuşmadığını, ağzının ve dilinin ağır olduğunu öne sürünce kendisine kardeşi Hârûn yardımcı olarak verilir, ayrıca çeşitli mucizelerin gerçekleşeceği asâsını yanına alması istenir (Çıkış, 4/10-17).

Medyen'e dönen Mûsâ, olanlar hakkında bilgi vermeden Mısır'a gitmek istediğini bildirip ailesiyle birlikte yola çıkar ve Allah'ın emriyle kendisini karşılamaya gelen Hârûn ile Sînâ dağında buluşur (Çıkış, 4/18-27). İsrâiloğulları'nı yeni görevlerine inandıran Mûsâ ve Hârûn, Allah'ın İsrâiloğulları'nı salvermesini istediğini Firavun'a söyler. Firavun bu isteği reddettiği gibi İsrâiloğulları'nın yükünü daha da ağırlştırır. Bunun üzerine İsrâiloğulları Mûsâ ve Hârûn'a tepki gösterirler (Çıkış, 5/1-21).

Mûsâ ve Hârûn, Allah'ın emriyle tekrar Firavun'a giderek İsrâiloğulları'nı salvermesini isterlerse de Firavun kabul etmez. Mûsâ ve Hârûn çeşitli mucizeler gösterir. Öncelikle Hârûn'un asâsı yılanı dönüşüp sihirbazların değneklerini yutar. Firavun'un kalbi katılaşıp İsrâiloğulları'nı göndermeyince bu defa Firavun ve Mısır halkına suların kana dönüşmesi, kurbağalar, tatarcık, at sineği, hayvanların ölümü, çibanlar, dolu, çekirge, üç gün süren karanlık, ilk doğanların ölümü şeklinde sıralanan on musibet gelir. Her musibette Firavun, İsrâiloğulları'nı salvereceğini vaad eder, fakat sıkıntı geçince yine inadında ısrar eder (Çıkış, 7/1-11/10). Nihayet her evde ilk doğanların ölümüne Mısırlılar'ın baskısı da eklenince Firavun gitmelerine izin verir (Çıkış, 12/12, 29-36).

İsrâiloğulları 430 yıl kaldıkları Mısır'dan çıkmak üzere gece vakti aceleyle yola koyulurlar, Ramses'ten Sukkot'a, oradan da Etam'a giderler. Mûsâ, Hz. Yûsuf'un kemiklerini taşımaktadır. İsrâiloğulları ilâhî tâlimatla sahil yolu yerine Kızıldeniz çölü yolunu seçerler. Öte yandan pişman olan

Firavun ordusuyla yola çıkarak deniz kıyısında konaklayan İsrâiloğulları'na yetişir. İsrâiloğulları bu durum karşısında Mûsâ'ya sitem ederler. Mûsâ asâsını uzatınca Kızıldeniz'in içinde sular ayrılarak yol olur, İsrâiloğulları geçer ve Firavun ile ordusu boğulur (Çıkış, 12/1-14/1-31).

Denizde boğulan firavun muhtemelen II. Ramses'tir; zira onun halefi olan Menephtah, tahta geçişinin beşinci yılında (m.ö. 1229 veya 1219) bölgeye yaptığı sefer sırasında İsrâil ile Ken'an'da karşılaşmıştır. Mısır'dan çıkış hadisesi milâttan önce XIII. yüzyılın başlarında ve XIX. sülâle döneminde gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü XVIII. sülâle Delta'da ikamet etmiyordu. I. Ramses'in kısa saltanatından sonra iş başına geçen I. Sêti, Mısır'ın gücünü sağlamlaştırmaya koyulmuş, tehlikeyi önlemek için Delta'yı güçlendirmiş ve Filistin yolunu birçok kale ile donatmıştır. Ken'anlılar'a karşı seferler düzenleyerek, ayrıca İsrâiloğulları'nı muhkem şehirlerin inşasında çalıştırarak (Çıkış, 1/11) Ken'anlıların soydaşlarına güvenmediğini göstermiştir. Bütün bunlar, I. Sêti'nin İsrâiloğulları'na baskı uygulayan firavun olduğunu ve halefi II. Ramses'in tahta geçişinin ilk zamanlarında Mûsâ'nın saraya döndüğünü ortaya koymaktadır (a.g.e., V, 1324-1325). İsrâiloğulları'nın Rabb'e takdimde bulunmaları için (Çıkış, 5/3) Hz. Mûsâ'nın Firavun'dan izin talebinin reddedilmesinin sebebi muhtemelen bunun Ken'anlıların isyanlarıyla aynı döneme rastlamasıdır. Zira II. Ramses'in saltanatının yedinci yılında (m. ö. 1291 veya 1281) Ken'anlılar isyan etmişlerdi ve isyanlar Güney Filistin'e kadar yayılmıştı. Böyle bir ortamda İbrânîler'in çölde dolaşmak için serbest bırakılmaları tedbirsizlik olurdu (a.g.e., V, 1325). Bununla birlikte Mısır'dan çıkışın kesin tarihi bilinmemektedir. Bu konuda iki görüş vardır. Olay ya milâttan önce 1290'larda II. Ramses döneminde veya milâttan önce 1441'de XVIII. sülâleden Kral Amenofis devrinde cereyan etmiştir (NDB, s. 263-264).

Tevrat'ta nakledildiğine göre denizi aşarak Firavun'dan kurtulan İsrâiloğulları, Mûsâ'nın önderliğinde Kızıldeniz sahili boyunca Sûr çölünde susuz bir halde üç gün boyunca yürür, nihayet bir su kaynağına ulaşırlar; ancak su acı olduğundan Hz. Mûsâ'ya tepki gösterirler, bunun üzerine Mûsâ mucize ile suları tatlı hale getirir (Çıkış, 15/22-26). Mara adı verilen bu yerden Elim'e, oradan Elim ile Sînâ arasındaki Sin çölüne varırlar. Burada açlıktan şikâyet edince onlara çöl hayatı boyunca devam

edecek olan men ve selvâ verilir (Çıkış, 16/1-31). Refidim'de Mûsâ asâsı ile kayaya vurur ve su fışkırır (Çıkış, 17/1-7). Burada da Amalek ile savaş yapılır; Mûsâ elini kaldırdığında İsrâil, indirdiğinde ise Amalek galip gelir (Çıkış, 17/8-16). Yetro, Mûsâ'nın eşini ve iki oğlunu getirir; Yetro'nun tavsiyesi üzerine Mûsâ bazı işlerin yürütülmesi için hâkimler tayin eder (Çıkış, 18/1-27).

Mısır'dan çıkışın üçüncü ayında İsrâiloğulları Sînâ dağına varırlar. Allah Mûsâ'yı dağa çağırır. Daha sonra Mûsâ dağa tekrar çıkar ve orada oruçlu olarak kırk gün kalır. Bu sürede Allah, Mûsâ'ya ibadet eşyası ve ruhanlık giysileriyle ilgili kuralları bildirir ve on emri ihtiva eden taş levhaları verir (Çıkış, 19/1-23/33; 25/1-31/18). Mûsâ Sînâ dağından döner, yokluğunda kavminin taptığı altın buzağıyı parçalar, buzağıya tapan kavmini cezalandırır. Ertesi gün Sînâ'ya giderek affedilmelerini ister (Çıkış, 32/30-35) ve İsrâiloğulları affedilir. Mûsâ kırılanların yerine tekrar iki taş tablet hazırlar ve Sînâ'ya çıkar (Çıkış, 34/1-4). İlâhî emirleri alarak yemeden içmeden kırk gün dağda kalır (Çıkış, 34/27-28). Diğer emirler ve yasaklar kendisine bildirilir (Çıkış, 35/4-39/42, 40/1-36; Levililer, I-IV; XI-XV).

Hz. Mûsâ, ikinci kırk günlük oruç döneminden sonra dağdan indiğinde Tanrı ile yüzyüze görüşmesi sebebiyle yüzü kavmini korkutacak derecede parlak (Çıkış, 34/29). Mısır'dan çıkışın ikinci yılının ikinci ayında Mûsâ, İsrâiloğulları'nın nüfus sayımını yapar. Daha sonra İsrâiloğulları Sînâ'dan göç ederek Paran çölüne giderler (Sayılar, 10/11-28). Tevrat'ta Mûsâ'nın Habeşî bir hanımından ve Miryam ile Hârûn'un tepkilerinden bahsedilir (Sayılar, 12/1). Mûsâ, Ken'an diyarı hakkında bilgi almak için heyet gönderir (Sayılar, 13/1-14/39). İsrâiloğulları vaad edilmiş topraklara girmek istemeyince orası onlara kırk yıl yasaklanır ve bu süre çölde geçer (Sayılar, 14/34; Tesniye, 2/14).

İsrâiloğulları Kadeş'te iken Korah (Kârûn) Mûsâ'ya karşı çıkınca bütün malı ve mülküyle toprağa gömülerek cezalandırılır (Sayılar, 16/1-40). Burada yine susuz kalırlar, Mûsâ asâsı ile kayaya vurur ve su çıkar (Sayılar, 20/2-12). Tevrat'a göre Mûsâ ve Hârûn bu mucize esnasında kendilerinde bir güç vehmederek Tanrı'ya itaatsizlik etmiş olurlar ve vaad edilen topraklara girmekten mahrum bırakılırlar. Mûsâ vaad edilmiş topraklara girmek için niyazda bulunur, fakat kabul edilmez (Tes-

MÛSÂ

niye, 3/25). Mısır'dan çıkışın kırkinci yılının on birinci ayında Mûsâ, Sînâ'dan itibaren vuku bulan olayları anlatır, yeni kulları bildirir (Tesniye, 1/1-4/43).

120 yaşına gelen Hz. Mûsâ artık onlara liderlik yapamayacağını bildirir ve görevlerini Yeşu'a devreder (Sayılar, 27/16-23; Tesniye, 1/9, 31/1-3,14, 23). Tevrat'ı Levililer'e teslim eder ve her yedi yılda onu okumalarını ister (Tesniye, 31/9-13). Daha sonra Nebo dağına çıkan Mûsâ orada vefat eder ve bizzat Tanrı tarafından Beyt-peor'un karşısına defnedilir. İsrâiloğulları Moab ovasında Mûsâ için otuz gün yas tutarlar (Tesniye, 34/1-8). Josephus ve Philon'a göre Mûsâ ölümünün yakın olduğunu söylemiş ve yazmıştı. Onun defnedilişine şahit olan yoktur, kabri de bilinmemektedir. Yahudi din âlimleri hiç kimsenin ölümünden sonra Mûsâ kadar yüceltilmediğini, çünkü onun defin işiyle bizzat Tanrı'nın meşgul olduğunu söylemişlerdir. *Assomption de Moise* adlı apokrifte melek Mikâil'in Mûsâ'nın naaşı hususunda şeytanla tartıştığı nakledilmektedir. Mikâil, Mûsâ'nın naaşını defnetmek isterken şeytan Mısırlı'yı öldürmesi yüzünden onun bir kabrinin olamayacağını söyleyerek buna engel olmaya çalışmıştır. Diğer taraftan Mûsâ'nın ölmeyip semaya alındığı da ifade edilmektedir. İbrânîler putperestliğe mütemayil oldukları için Tanrı'nın Mûsâ'nın kabrinin yerini meçhul bıraktığı da belirtilmektedir (Mangenot, *DB*, IV, 1207).

Hz. Mûsâ Yahudilik'te çok önemli bir şahsiyettir. Kitâb-ı Mukaddes ondan övgüyle bahseder. Tesniye'de, "Rabb'in Mısır diyarında Firavun'a ve bütün kullarına ve bütün memleketine yapmak için Mûsâ'yı gönderdiği âlâmetler ve hârikalarda ve bütün İsrâil'in gözü önünde Mûsâ'nın gösterdiği bütün kuvvetli elde ve bütün dehşette Mûsâ gibi Rabb'in yüzyüze bildiği bir peygamber daha İsrâil'de çıkmadı" denilmektedir (Tesniye, 34/10-12). Eski Ahid'in yahudilerce reddedilen, ancak Katolikler'ce kutsal kabul edilen Siracide bölümünde (45/1-6) Mûsâ'nın özellik ve üstünlükleri sayılarak Tanrı'nın onu krallara karşı yücelttiği, onun eliyle mucizeler gösterdiği, onunla yüzyüze görüştüğü, onun imanı sebebiyle Tanrı ile İsrâiloğulları arasında aracı olduğu belirtilmekte, Yeni Ahid'de de İsa ile mukayese edilmektedir (İbrânîler'e Mektup, 3/1-6). Ancak hristiyan inancına göre Hz. İsa'nın görev ve konumu ondan daha üstündür; semavî babanın evinde İsa ailenin oğlu, Mûsâ ise hizmetçidir (*a.g.e.*, IV, 1208).

Mûsâ'nın görevi iki yönlüdür, o hem dinî hem sosyal liderdir. İlk ve en önemli işi kavmini Firavun'un zulmünden kurtarıp hürriyete kavuşturmaktır. İkinci önemli yönü şeriatı (Tevrat) getirmiş olmasıdır. Tevrat'ta Mûsâ'nın eşsiz, benzersiz olduğu, Tanrı diğer peygamberlerle rüya veya rüyette konuştuğu halde onunla açıkça ağız ağıza konuştuğu, sadece onun Tanrı'nın sûretini göreceği belirtilmektedir (Sayılar, 12/6-8; Tesniye, 34/10).

Hz. Mûsâ, İsrâiloğulları ile geçirdiği kırk yıllık sürede çok sayıda güçlükle karşılaşmıştır. Önceleri kavminin bütün işlerini kendisi görürken daha sonra Yetro'nun tavsiyesine uyarak hâkimler tayin etmiştir (Çıkış, 18/13-23). Çöl hayatı boyunca İsrâiloğulları'nın bitmek bilmeyen şikâyetlerine ve karşı çıkmalarına mâruz kalmıştır. İsrâiloğulları her defasında açlık, susuzluk gibi problemleri öne sürerek Mısır'a dönmek istediklerini söylemişler, Mûsâ onları teskin etmiş, Allah'a karşı gelmemeleri hususunda uyarmıştır. Daha sonra yeğeni Korah, İbrânîler'in ileri gelenlerinden topladığı 250 kişi ile isyana kalkışmış (Sayılar, 16/1-19), nihayet ağabeyi Hârûn ve ablası Miryam, peygamberlikte kendisine eşit olduklarını söyleyip Habeşi bir kadın aldığı için onu eleştirmişlerdir (Sayılar, 12/1-15).

Helenistik yahudi literatürü Hz. Mûsâ'ya dair bilgilere mitolojik pek çok unsur katmıştır. Eupoleme'e göre Mûsâ ilk yahudi bilgesi ve İbrânî yazısının mücididir. Artapanos'a göre Orphee'nin üstadı, yazı sanatının ve çeşitli savaş makinelerinin mücidi, aynı zamanda ilk filozoftur. Apokaliptik geleneğe göre Mûsâ dünya kurulmadan önce ahdin ilâhî aracısı olarak hazırlanmıştır. Mûsâ ile halkı arasındaki alâka ölümüyle sona ermemiştir, zira Tanrı onu mâna âleminde şefaatçi olarak seçmiştir. Ona Sînâ'da geçmiş ve geleceğin gizli ilimleri verilmiştir.

Rabbînik literatür Mûsâ'yı övmek ve yüceltmekle beraber ona ilâhî hiçbir nitelik atfetmemiştir. O üstün nitelik ve özelliklerine rağmen bir insandır. Tanrı Tevrat'ı kendisine yazdırmış ve Mûsâ "Moşeh rabenu" (Mûsâ efendimiz) diye adlandırılmıştır. Geleneğe göre Mûsâ 7 Adar'da doğmuş ve 120. yıl dönümü günü vefat etmiştir. Daha sonra bu tarih mezarı bilinmeyenlerin anıldığı gün olarak kabul edilmiştir. Bilgeler Mûsâ'yı genelde bir kral ve rehber diye takdim etmektedir. Çocukları onun görevlerine vâris olmamıştır. Yahudiler, Mûsâ'nın hayatını kırk yıl Mısır'da,

kırk yıl Medyen'de ve kırk yıl çölde olmak üzere üç devreye ayırmaktadır. Gök ve yer onun yüzü suyu hürmetine yaratılmıştır. Mûsâ'nın kutsiyeti daha doğduğu zaman görülmekteydi. O sünnetli olarak doğmuş, doğar doğmaz konuşmaya başlamış, üç aylık iken gelecekle ilgili haberler vermiştir. Hayvanları nasıl kendini vererek otlattığını görünce Tanrı onu peygamber olarak seçmeye karar vermiştir (*Dictionnaire encyclopedique du Judaïsme*, s. 764-768). Kendisine sadece yazılı Tevrat değil, şifahi Tevrat da verilmiştir.

Hz. Mûsâ'nın hayatıyla ilgili olarak Kitâb-ı Mukaddes'in Tevrat dışındaki bölümlerinde yer alan bilgiler genelde yine Tevrat'a dayanmaktadır, ancak Tevrat'taki bilgilerin geçerliliği konusunda Kitâb-ı Mukaddes'i tenkit hareketinin farklı yorumları söz konusudur. Rasyonalist eleştiriciler umumiyetle kutsal kitabın verdiği bilgilere fazla önem vermemekte, Mûsâ'ya dair yahudi geleneğinin tarihi değerinin pek fazla olmadığını ileri sürmektedir. Onlar edebî tenkit hareketinin ulaştığı neticeleri doğru kabul etmekte, Tevrat'ın farklı dönemlerde kaleme alındığını, dolayısıyla olaylarla verilen bilgiler arasında uzun fâsılaların olduğunu söylemektedir.

Mûsâ'nın dünyaya gelişi ve nehre bırakılışına benzer hikâyeler Cyrus ve Sargon kıssalarında da vardır. Meselâ Akkad Kralı Sargon'u annesi gizlice dünyaya getirmiş, ziftle sıvıdığı bir sepete koyarak nehre bırakmıştır. Diğer taraftan bir Mısır mitine göre annesi çocuk Tanrı Horus'u Sêti'nin gazabından korumak için gizlemiştir (Cazelles, *DBS*, V, 1321; *EJd.*, XII, 379). Mûsâ'nın Medyen'e kaçışı ve orada kâhinin kızı ile evlenme hikâyesi, Mûsâ'dan birkaç asır önce yaşayan ve Suriye'ye kaçarak orada bir şeyh tarafından kabul edilip kızı ile evlenen Mısırlı Sinouhe'nin kıssasına benzemektedir (Cazelles, *DBS*, V, 1323; *EJd.*, XII, 380). Ayrıca Medyen kıssasında bazı müphem taraflar vardır. Meselâ Mûsâ'nın kayınpederinin adı Reuel (Çıkış, 2/18), Hobab (Hâkimler, 4/11) ve Yetro (Çıkış, 3/1) şeklinde geçmektedir. Bütün bunlara rağmen Mûsâ'nın tarihi bir şahsiyet olduğunda şüphe yoktur.

İslâm'da. Hz. Mûsâ, Kur'ân-ı Kerim'in otuz dört sûresinde 136 yerde zikredilmektedir ve Kur'an ile sahih hadislerde geçmiş peygamberler arasında kendisinden en çok söz edilen peygamberdir. Kur'an'da Hz. Mûsâ'nın nesebinden bahsedilmemekte, diğer İslâmî kaynaklarda nesebi Mûsâ b. İmrân b. Kahes b. Lâvi b. Ya-

küb (Mes'ûdî, I, 48) veya Mûsâ b. İmrân (Amram) b. Yeshur (Yitshar, Jitsehar) b. Kahes (Kehat) b. Lâvi (Levi) b. Ya'küb (Taberî, I, 385; Sa'lebî, s. 127) olarak verilmektedir. Bu şeceredeki Yeshur, Tevrat'a göre Mûsâ'nın babası Amram'ın erkek kardeşidir (Çıkış, 6/18). Kur'an-ı Kerim, İsrâiloğulları'na hakkında ihtilâf edegeldikleri şeylerin pek çoğunu anlatmakta (en-Neml 27/76), bu çerçevede Mûsâ ile Firavun'un haberlerinden bir kısmını gerçek şekliyle nakletmektedir (el-Kasas 28/3). Kur'an'da Hz. Mûsâ'ya dair verilen bilgiler büyük ölçüde Tevrat'la paralellik arz etmektedir. Diğer taraftan İslâmî kaynaklarda yer alan bilgilerin çoğu yahudi dinî literatüründe bulunmaktadır. Kur'an'da onun dünyaya gelişi, saraya intikali, Medyen'e gidişi, peygamber olarak seçilişi, İsrâiloğulları'nı kurtarmak için Firavun'a gönderilişi, Firavun'la mücadelesi ve İsrâiloğulları'nı Mısır'dan çıkarışı, Sînâ'da ilâhî emirleri alışı, çöldeki olaylar ve İsrâiloğulları'na rehberlik edilişi anlatılmaktadır. Kur'an-ı Kerim, Mûsâ'nın dünyaya geldiği dönemde Mısır'ın ve İsrâiloğulları'nın durumunu naklederken Firavun'un halkını çeşitli zümrelere böldüğünü, bir kısmını güçsüz bulup baskı ve zulüm yaptığını, erkek çocuklarını öldürüp kız çocuklarını sağ bıraktığını bildirmektedir (el-Bakara 2/49; el-A'râf 7/141; İbrâhîm 14/6; el-Kasas 28/4).

İslâmî kaynaklara göre Amram yetmiş yaşında iken Mûsâ gelmiştir (Sa'lebî, s. 127). Bu sırada iş başında Velîd b. Mus'ab b. Muâviye b. Ebû Nümeir adlı firavun vardı. Bu zat, rüyasında Beytülmakdis'ten çıkan bir ateşin Mısır'a sıçradığını ve Mısır'ın evlerini yaktığını, bütün Kıbtîler'i yok ettiğini, ancak İsrâiloğulları'na zarar vermediğini görmüştür. Rüyanın yorumunu yapanlar İsrâiloğulları'ndan doğacak bir çocuğun elinden saltanatını alacağını, düzenini bozacağını ve dinini değiştireceğini söyleyince Firavun, İsrâiloğulları'ndan doğan her erkek çocuğun öldürülmesini emretmiş, daha sonra da bir yıl öldürülmelerini, bir yıl sağ bırakılmasını istemiş ve böyle bir yasak yılda Hz. Mûsâ doğmuştur (Taberî, I, 386; Mes'ûdî, I, 48; Sa'lebî, s. 128; İbn Kesîr, I, 238).

Mûsâ dünyaya geldiğinde annesine çocuğunu emzirmesi, endişelendiği takdirde onu bir sandığa koyarak nehre bırakması ve kaygılanmaması bildirilerek; oğlunun kendisine geri getirileceği ve ileride peygamber olacağı müjdelendir. Anne-si onu daha fazla gizleyemeyeceğini anlayınca söyleneni yapar ve çocuğu bir sandık içinde nehre bırakır, Mûsâ'nın ablası-

na da kardeşinin âkıbetini uzaktan gözlemesini söyler. Firavun'un ailesi onu nehirde bulup alır; Firavun'un karısı öldürülmemesini, evlât edinilmesini ister. Mûsâ, Mısırlı hiçbir sûtanneyi kabul etmeyince ablası ona bir sûtanne bulmayı teklif eder, böylece Mûsâ tekrar annesine kavuşturulmuş olur (Tâhâ 20/38-40; el-Kasas 28/7-13).

Nehre bırakılan Mûsâ câriyeler tarafından bulunup Firavun'un hanımı Âsiye'ye getirilmiş, o da hem kendisi hem Firavun için sevinç vesilesi olabileceğini söyleyerek çocuğun öldürülmemesini istemiş, Firavun hanımının hatırı için çocuğun hayatını bağışlamıştır (Sa'lebî, s. 128-130). Bir rivayete göre Mûsâ kendisini kucağına alan Firavun'un sakalını yolmuş, diğer bir rivayete göre ise elindeki sopayla Firavun'un başına vurmuştur. Buna öfkelenen Firavun, Mûsâ'nın öldürülmesini emretmiş, fakat Âsiye onun daha çocuk olduğunu ve ne yaptığını bilmediğini söylemiştir. Bunu ispatlamak için de bir tarafa ateş, bir tarafa mücevher koymuş, Mûsâ mücevhere uzanınca Cebrâil elini ateşe yöneltmiş, ateşi alan Mûsâ onu ağzına götürmüş ve bu yüzden dilinde tutukluk oluşmuştur (a.g.e., s. 131). Mûsâ ilâhî nezaret altında yetiştirilmiş, gençlik çağına gelip olgunlaşınca kendisine hikmet ve ilim verilmiştir (Tâhâ 20/39; el-Kasas 28/14).

Hz. Mûsâ'nın kaza ile bir Mısırlı'yı öldürmesi olayı Kur'an-ı Kerim'de ve diğer İslâmî kaynaklarda da geçer. Bir Mısırlı ile kavga eden İbrânî'ye yardım ederken Mısırlı'nın ölümüne sebep olur. Pişman olarak affedilmesini diler ve Allah da onu affeder. Bir gün sonra başka bir Mısırlı ile kavga eden İbrânî'nin tekrar kendisinden yardım istemesi üzerine Mûsâ ona haksız olduğunu söyleyince bu defa Mûsâ'nın bir adam öldürdüğünü ifşa eder. Mısır'ın ileri gelenleri Mûsâ'yı öldürmek için plan yapar. Bunu haber alan Mûsâ oradan kaçır ve Medyen'e gider. Medyen suyunda iki kıza hayvanlarını sulamada yardımcı olur. Kızların babası Hz. Mûsâ'yı çağırıp başından geçenleri dinler, ona emniyette olduğunu ve sekiz yıl çalışması karşılığında kızlarından biriyle evlenebileceğini söyler. Mûsâ bu teklifi kabul eder ve orada kalır (Tâhâ 20/40; el-Kasas 28/15-28). İslâmî kaynaklara göre hakkında ölüm kararı çıkınca nereye gideceğini bilemeyen Mûsâ'ya bir melek yol göstermiş ve onu Medyen'e götürmüştür. Mısır'dan sekiz günlük mesafedeki Medyen'e varan Mûsâ peygamber Şuayb'ın kızlarından Safura ile

evlenmiş ve Medyen'de on yıl kalmıştır (a.g.e., s. 132-134).

Hz. Mûsâ, süresini tamamlayınca ailesiyle birlikte Medyen'den ayrılır. Tûr civarına geldiğinde dağda ateş görür. Yolu soracak birini bulmak veya bir ateş parçası almak için yaklaştığında vadinin sağ yamacından gelen bir sesle kendisine ayak-kabıllarını çıkarması emredilir ve peygamber olarak seçildiği bildirilir; asâ ve beyaz el (yed-i beyzâ) mucizeleri verilir. Bu iki mucize, Firavun ve adamlarına karşı Mûsâ'nın haklı ve yetkili olduğunu göstermek üzere Allah tarafından verilmiş iki delildir (Tâhâ 20/17-23; en-Neml 27/10-12; el-Kasas 28/31-32). İslâmî kaynaklara göre Mûsâ, Medyen'deki süresini tamamlayınca hanımını ve sürüsünü alarak yola koyulur. Soğuk bir kış akşamında Tûr'a varır. Dağda ateş görür, yaklaştığında kendisine seslenilir ve Firavun'a gitmesi istenir. Mûsâ'nın burada bir oğlu olur. Hanımı oğluyla birlikte Şuayb'ın yanına döner (a.g.e., s. 136-139); Mûsâ da Hârûn ile beraber İsrâiloğulları'nı kurtarmak üzere Firavun'a gitmekle görevlendirilir (el-A'râf 7/103; Yûnus 10/75; Tâhâ 20/25-35, 42-46; Furkân 25/36; eş-Şuarâ 26/10-15; el-Kasas 28/32-35; el-Mü'min 40/23-24; ez-Zuhruf 43/46; en-Nâziât 79/16-17).

Mûsâ, Hârûn ile birlikte Mısır'a dönerek Firavun'a Allah'ın elçileri olduklarını bildirip ondan İsrâiloğulları'nı kendileriyle beraber göndermesini isteyince Firavun şöyle der: "Biz seni çocukken himayemi-ze alıp büyütmedik mi? Hayatının birçok yılını aramızda geçirmedin mi? Sonunda o yaptığın işi de (adam öldürmeyi) yaptın! Sen nankörün birisin!" Hz. Mûsâ o işi bilmeden yaptığını, korkunca da kaçtığını söyler. Firavun, inkâr ettiği gibi Mûsâ'nın tanrısına çıkmak için Hâmân'dan bir kule yapmasını ister, ayrıca kendisini tanrı kabul etmezse onu hapsedeceğini Mûsâ'ya bildirir. Mûsâ Firavun'a, Allah'ın elçisi olduğunu söyler ve inanması için ona asâ ve beyaz el mucizelerini gösterir. Bunun üzerine Firavun Mısır'ın önde gelen sihirbazlarını toplar. Sonunda Mûsâ'nın asâsı sihirbazların oyuncaklarını yutar. Sihirbazlar Mûsâ'ya iman edince Firavun tarafından cezalandırılırlar (el-A'râf 7/104-126; Yûnus 10/83; Tâhâ 20/47-76; eş-Şuarâ 26/16-51; el-Kasas 28/36-37; ed-Duhân 44/17-21). Firavun küfründe ısrar eder, İsrâiloğulları'na baskı ve zulüm daha da artar (el-Bakara 2/49; İbrâhîm 14/6; el-A'râf 7/127; Gâfir 40/23-25; ez-Zuhruf 43/51-54). Bunun üzerine Mûsâ dokuz mucize gösterir. Bunlar asâ, beyaz el, tûfan, çekirge,

MÛSÂ

haşere, kurbağa, kan, karanlık, Kızılde-niz'in yarılması olarak gösterildiği gibi asâ, beyaz el, denizin yarılması, kayadan su fış-kırması, bulut, levhalar, Cenâb-ı Hak ile konuşma, bulutun gölge yapması ve Mû-sâ'nın yetmiş kişiyi seçmesi olarak da gös-terilir (Mustafâvî, *et-Tahkîk*, "Mûsâ" md.). Firavun ve Mısır halkına bu musibetlerden her biri geldiğinde onlar Mûsâ'ya İsrâilo-ğulları'nı salvereceklerini söyler, fakat azap kalktığında sözlerinden dönerler (el-A'râf 7/130-135; el-İsrâ 17/101).

Bir gece vakti Mûsâ'ya yola çıkması em-redilir, Firavun ve adamları da onların pe-şine düşer. Mûsâ asâsı ile denize vurur ve deniz yarılr. İsrâiloğulları denizi geçer, an-cak Firavun ile askerleri boğulur (el-Baka-ra 2/50; el-A'râf 7/136; el-Enfâl 8/54; Yû-nus 10/90, 92; el-İsrâ 17/103; Tâhâ 20/77-78; eş-Şuarâ 26/52, 53, 60-66; el-Kasas 28/40; ed-Duhân 44/23; ez-Zâriyât 51/40). İsrâiloğulları denizi geçtikten sonra Mû-sâ'nın önderliğinde Tûr'a gelirler. Otuz ve on gecelik bir süreyle dağa çağrılan Mûsâ yerine Hârûn'u bırakarak dağa çıkar. Rab-bini görmek istediğini söyleyince dağa bak-ması emredilir, dağ paramparça olur. Da-ha sonra Hz. Mûsâ'ya ilâhî emirleri ihtiva eden levhalar verilir (el-A'râf 7/142-145; Tâhâ 20/80). Tûr'dan dönüşte kavminin bir buzağı yapıp ona taptığını gören Mûsâ öf-kelenerek levhaları yere atar ve Hârûn'u hırpalar. Ardından kavminden seçtiği yet-miş kişiyle tövbe eder (el-Bakara 2/54, 92; el-A'râf 7/148-156; Tâhâ 20/85-97). Niha-yet Mûsâ kavminden kendilerine vaad edi-len topraklara girmelerini ister, fakat on-lar kabul etmezler; bunun üzerine oraya girmeleri yasaklanır ve kırk yıl çölde yaşa-maya mahkûm edilirler (el-Mâide 5/21-26). Hz. Mûsâ'ya karşı çıkan Firavun, Hâ-mân ve Kârûn helâk edilir (el-Ankebût 29/39).

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Mûsâ'nın haya-tıyla ilgili başka bilgi yoktur. Kendisinden bahseden bazı İslâmî kaynaklarda ise onun Hârûn'dan sonra üç yıl daha yaşadığı kay-dedilir. Rivayete göre Mûsâ, İsrâiloğulla-rı'ndan Tevrat'a uyacaklarına dair söz al-dıktan kırk gece veya kırk gün sonra kav-minden ayrılmış ve onu bir daha gören olmamıştır. Mezar kazan meleklerle rast-layan Mûsâ kabrin kendisine ait olmasını arzu edince isteği kabul edilmiş ve kabre girdiğinde ruhunu teslim etmiştir. Öte yandan Hz. Peygamber'e nisbet edilen bir rivayete göre ölüm meleği Mûsâ'ya gele-rek ruhunu teslim etmesini istemiş, Mû-sâ meleğe bir yumruk vurarak gözünü kör etmiştir. Melek Allah'ın huzuruna çıkıp

durumu arzemiş, Allah meleğe gözünü iade ettikten sonra tekrar Mûsâ'ya gide-rek ona eğer yaşamak istiyorsa elini bir sığırın üzerine koymasını, elinin altındaki kıl sayısını yaşayacağını söylemesini em-retmiş, melek söyleneni yapınca Mûsâ meleğe daha sonra ne olacağını sormuş, melek de mutlaka öleceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Mûsâ ölümü kabul etmiş, ancak mukaddes diyara bir taş atımı me-safede ruhunun alınmasını istemiştir. Ay-nı rivayete göre, bu anlatımın sonunda Resûlullah'in: "Vallahi ben orada olsam onun yol kenarındaki kırmızı kum tepesi-nin yanında bulunan kabrini size gösterir-dim" dediği nakledilir (Sa'lebî, s. 188-190).

Hz. Mûsâ Kur'an'da şu özellikleriyle anılır: O hem resul hem nebîdir, ihlâs sahibi-dir (Meryem 19/51). Allah'ın risâletleriyle ve sözleriyle insanlar arasında seçkin kı-lınmıştır (el-A'râf 7/144). Allah'a, fısılda-şan kimse kadar yaklaşıma şerefine nâil ol-muştur (Meryem 19/52). Allah tarafından seçilmiştir (Tâhâ 20/13). Allah tarafından ona sevgi verilmiştir ve O'nun nezâretin-de yetiştirilmiştir (Tâhâ 20/39). Allah onu kendisine elçi seçmiştir (Tâhâ 20/41). O güvenilir ve şerefli bir elçidir (ed-Duhân 44/17-18). Allah katında şerefli biridir (el-Ahzâb 33/69). Güçlü ve güvenilirdir (el-Ka-sas 28/26). Mümin kullardandır (es-Sâffât 37/121-122).

Mûsâ hakkında Kur'an'da yer alan bazı bilgiler Tevrat'takilerle çelişmektedir. Tev-rat'a göre Mûsâ'yı sudan çıkaran kadın Fi-ravun'un kızı, Kur'an'a göre ise Firavun'un hanımıdır. Medyen'de Mûsâ'nın yardım ettiği kızların sayısı Kur'an'a göre iki, Tev-rat'a göre yedidir. Tevrat'ta Mısır halkına geldiği bildirilen on musibet yerine Kur-'an'da onun dokuz mucizesinden bahse-dilmektedir. Tevrat'ta kayadan sadece bir kaynağın çıktığı belirtilirken Kur'an'a gö-re on iki kaynak fışkırır. Kur'an'da Fira-vun'un veziri olarak anılan Hâmân'dan Tevrat'ta söz edilmez. Kur'an'a göre Mû-sâ bir kastı olmaksızın Mısırlı'yı öldürdü-ğü için pişman olur, bu pişmanlık Tevrat'ta yer almaz. Mûsâ geceleyin dağda ateş görür ve ondan bir kor parçası almak ve-ya yol sormak için dağa yaklaşır. Tevrat'a göre ise bu olay gündüz olmuştur. Kur'an'da sihirbazların Mûsâ'ya iman ettiği be-lirtilmekte, fakat Tevrat'ta bu husus zik-redilmemektedir. Kur'an'da yer alan Mû-sâ ve Hızır kıssası Kitâb-ı Mukaddes'te bu-lunmamaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de Mûsâ, Hz. Muham-med'i müjdeleyen bir peygamber olarak

gösterilir, Tevrat'ta da ümmî resulün ge-leceği yazılıdır (el-A'râf 7/156). Hz. Mûsâ'-ya kitap, suhuf, elvâh verilmiştir (el-Baka-ra 2/53; el-Enbiyâ 21/48; en-Necm 53/36; el-A'lâ 87/19). Bazı İslâmî kaynaklara gö-re ona verilen levhalar yeşil zümrüitten ve üzerlerindeki yazılar altındandı. Tevrat'ın Mûsâ'ya vahyedilişi Tih'te tamamlanmış-tır. Mûsâ'ya on sahife verilmiş ve bunlar 100 sahifeye tamamlanmıştır. Ardından ona İbrânice olarak Tevrat indirilmiştir (Mes'ûdî, I, 50). Hz. Mûsâ'ya ve Hz. Mu-hammed'e dini ayakta tutmaları tavsiye edilmiştir (eş-Şûrâ 42/13). Mûsâ da muha-tapları tarafından insanları babalarının di-ninden döndürdüğü için kınanmış (Yûnus 10/78), sihirbazlıkla itham edilmiştir (el-Kasas 28/48). İslâmî gelenekte Hz. Mûsâ'-ya "kelîmullah" denilmektedir. Çünkü Al-lah, Mûsâ ile aracasız konuşmuş ve ona vahyini bildirmiştir.

Hadislerde de Hz. Mûsâ'dan bahsedil-mektedir. Resûl-i Ekrem, İsrâ ve Mi'rac mü-cizesi esnasında altıncı kat semada Mû-sâ ile karşılaşmış, Mûsâ ona elli vakit na-mazın farz kıldığını öğrenince ümmeti-nin buna tahammül edemeyeceğini bildi-rerek Allah'tan azaltılmasını talep etmesi-ni söylemiştir (Buhârî, "Şalât", 1; "Bed'ü'l-halk", 6). Mûsâ-Hızır kıssası münasebe-tiyle de hadislerde Hz. Mûsâ'dan söz edil-mektedir (Buhârî, "İlim", 16, 19, 44). Mû-sâ'nın çok hayâ sahibi bir kişi olduğu, İs-râiloğulları'nın bir arada ve çıplak yıkan-malarına rağmen onun tek başına yıkan-dığı hususu hadislerde yer almaktadır (Bu-hârî, "Gusûl", 20). Hz. Mûsâ'nın âşûrâ gü-nü oruç tuttuğu ve esmer yüzlü, uzun boy-lu olduğu da nakledilmektedir (Buhârî, "Cenâ'iz", 69; "Şavm", 69; "Bed'ü'l-halk", 7).

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafâvî, *et-Tahkîk*, "Mûsâ" md.; Buhârî, "İlim", 16, 19, 44, "Gusûl", 20, "Şalât", 1, "Ce-nâ'iz", 69, "Şavm", 69, "Huşûmât", 1, "Şehâ-dât", 28, "Bed'ü'l-halk", 6, 7; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I, 385-434; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), I, 48-50; Sa'lebî, *'Arâ'isü'l-mecâlis*, s. 127-190; Mevhûb b. Ahmed el-Ce-vâlikî, *el-Mufarreb* (nşr. F. Abdürrahîm), Dımaşk 1410/1990, s. 567-568; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 237-319; Firûzâbâdî, *Beşâ'iru zevî't-temyiz* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-il-miyye), VI, 61-66; E. Mangelot, "Moïse", *DB*, IV, 1189-1215; H. Cazelles, "Moïse", *DBS*, V, 1308-1337; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ân*, Baroda 1938, s. 274-275; S. Freud, *Mu-sa ve Tek Tanrıçılık* (trc. Erol Sevil), İstanbul 1976; *NDB*, s. 263-264, 503; Mustafa Âsım Kök-sal, *Peygamberler Tarihi*, Ankara 1990, II, 7-117; Abdullah Aydemir, *İslâmî Kaynaklara Göre Pey-gamberler*, Ankara 1992, s. 113-150; Ali Sayı,

Fıraun, Hâmân ve Kârûn Karşısında Hz. Musa, İstanbul 1992; *Dictionnaire encyclopedique du Judaïsme* (ed. G. Wigoder v.dğr.), Paris 1993, s. 764-768; S. Paul, "Moses", *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion* (ed. R. J. Z. Werblowsky – G. Wigoder), New York 1997, s. 480-481; J. Kirsch, *Moses*, New York 1998; L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, Baltimore - London 1998, II, 245-375; III, tür.yer.; B. Heller, "Mûsâ", *İA*, VIII, 658-660; a.mlf. – D. B. Macdonald, "Mûsâ", *EF* (İng.), VII, 638-639; R. F. Johnson, "Moses", *IDB*, III, 440-450; I. Abrahams v.dğr., "Moses", *EJd.*, XII, 371-411.

ÖMER FARUK HARMAN

MÛSÂ AKYİĞİTZÂDE

(1865-1923)

II. Meşrutiyet döneminin
Türkçü fikir adamı, yazar.

3 Aralık 1865'te Moskova'nın güneydoğusunda Penza idarî bölgesine bağlı Çembar'da (Belinsk) doğdu. Dedesi Altınbay Akyiğitzâde, Çar I. Aleksandr zamanında yirmi beş yıl askerlik yapmış ve çeşitli maddiyatlarla ödüllendirilmiştir; babası Muhammedcan ise memurdu.

Akyiğitzâde, ilk eğitimine dedelerinin köyü olan Maçalı'daki Tatar medresesinde dinî bilgiler ve Tatarca öğrenmekle başladı. Daha sonra Çembar'daki dört sınıflı Rus mektebini, 1884'te Penza Lisesi'ni bitirdi. Yüksek öğrenim için Moskova ve Kazan üniversitelerine başvurduysa da o dönemde asiller ve Rus hükûmetine hizmet eden ailelerin çocukları dışında müslüman Türkler üniversiteye alınmadığından buralara giremedi. 1884-1888 yıllarında Kırım, Kazan ve Penza gibi şehirlerde bulundu, bir ara Gaspıralı İsmâil'in yayımlamakta olduğu *Tercüman* gazetesinde çalıştı.

Üniversite öğrenimi yapabilmek için Gaspıralı İsmâil'in teşvikiyle 1888'de İstanbul'a gitti ve irâde-i seniyye ile kabul edildiği Mekteb-i Mülkiyye'den 1891'de mezun oldu. Ocak 1892'de Mekteb-i Harbiyye'ye Rusça ve iktisat hocaları olarak tayin edildi. Şubat 1892'de ek görev olarak verilen Galata Gümrük İdaresi muayene memurluğu iki ay kadar sonra Sirkeci Gümrük Merkezi'ne nakledildi. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânına kadar görevlerine devam etti. Meşrutiyet'in ilânından kısa bir süre sonra *Metin* adıyla bir gazete yayımlamaya başladı. Buradaki yazılarında Meşrutiyet'in ilânını büyük bir sevinçle karşılamış ve hasta durumdaki vatanın ancak bu şekilde iyileşebileceğine inandığını belirtmiştir.

İttihatçılar'la aynı görüşlere sahip olmadığı için 1910 yılında *Metin*'in kapatılması üzerine *Metin*, *Feyz-i Hürriyet* ve *Tasvîr-i Hayâl*'in birleşmesinden meydana gelen *Üç Gazete*'yi yayımlamaya başladı. Ancak İttihatçılar bu defa gazetesini kapattıkları gibi görevine de son verdiler. Ardından Adilcevaz'a ve Temmuz 1910'da Hicaz'da Ma'mûretülhamîd kaymakamlığına gönderildi. Kasım 1910 tarihinde buradaki görevinden de azledildi. Mayıs 1912'de İzmir vilâyeti dördüncü bölge, daha sonra altıncı bölge ile Halep vilâyeti Humus kazasında vakıflara bağlı Tahrîr-i Musakafât Komisyonu üyeliğine, Kasım 1914'te Çapakçur kazası kaymakamlığına tayin edildi. Eylül 1916'da ağır bir hastalık geçirince İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Kasım 1916'da "idareten" azledildi (Çankaya, III, 469). 1923'te ölümünden önce kısa bir süre İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü yaptı. 6 Eylül 1923'te öldü. Kabri Çengelköy Mezarlığı'nda Mekteb-i Tıbbiyye müdürlerinden Zekâî Paşa'nın mezarı yanındadır. Yunanca, Latince, Rusça, Almanca, Fransızca, Arapça ve Farsça bilen Mûsâ Akyiğitzâde'nin bu dillerden yaptığı bazı tercümeleri vardır.

Türkçü fikirlerle henüz Rusya'daki öğrenciliği yıllarında tanışan Mûsâ Akyiğitzâde, Gaspıralı İsmâil Bey'in Türkçülük'le ilgili sohbetlerinde bulunmuş, Kasım 1908'de Yusuf Akçura'nın öncülüğünde İstanbul'da kurulan Türk Derneği'nin kurucuları arasında yer almıştır. İktisadî konularda İttihatçılar'dan farklı görüşleri olan Akyiğitzâde, Osmanlı Devleti'nde uygulanan ticaret esaslarını eleştirmiştir. Bir tarım ülkesi durumundaki Osmanlı Devleti'nin sanayi ülkesi haline gelebilmesinin ancak ticaretin devlet tarafından himaye edilmesiyle sağlanabileceğini ve mevcut şartlar altında serbest pazar uygulamasının memleketin menfaatine olmayacağını söylemiştir. Akyiğitzâde, uzun yıllar

gümrük idarelerinde çalıştığından ülkenin yavaş yavaş bir yabancı pazar haline geldiğini yakından görmüş, Ahmed Midhat Efendi ve Mizancı Murad Bey gibi o da yerli sanayi ve ticaretin mutlaka himaye edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bir kısım araştırmacılar onun ekonomik görüşlerinde Friedrich List ve Paul Cauwès gibi devrin tanınmış iktisatçılarından etkisi altında kaldığını belirtmiştir (Ülken, I, 351).

Eserleri. 1. *Hüsâmeddin Menla* (Kazan 1886). Tahsilini İstanbul'da yaptıktan sonra memleketine dönüp köyünde yeni usulle bir okul açan Hüsâmeddin Molla adlı idealist bir Tatar gencinin hayat hikâyesi ve çevresiyle mücadelesinin anlatıldığı eser Tatarca kaleme alınmış ilk roman olduğundan Tatar edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Ahmed Midhat Efendi'nin romanlarından önemli izler taşıyan eser Tatar edebiyatının gelişmesinde yol göstericilik rolü oynamış, bundan ilham alan Zâhir Bigiyev, Rîzâeddin Fahreddin ve Fâti Kerîmî gibi Tatar asıllı yazarlar bu çizgide yeni eserler ortaya koymuşlardır. Rusya'da Tatarlar arasında büyük ilgi gören ve çeşitli baskıları yapılan eser Türkiye Türkçesi'ne aktararak İstanbul'da da yayımlanmıştır (1317). 2. *İktisad yâhud İlm-i Servet: Âzâdegî-i Ticâret ve Usûl-i Himâye* (İstanbul 1314). Eserde ticaretin devlet tarafından himaye edilmesinin mi yoksa serbest bırakılmasının mı daha faydalı olacağı konusu Batı ülkelerinden bazı örneklerle tartışılmakta ve himaye usulünün daha yararlı olduğu ileri sürülmektedir. 3. *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar* (İstanbul 1315). Eserin başında "Bugünkü medeniyetin temelleri Hz. Muhammed'in yaptıkları, hadisleri ve davranışlarından başka bir şey değildir" cümlesiyle müslümanların Batı medeniyeti karşısında aşağılık duygusuna kapılmamaları gerektiğini vurgulayan müellif, esas itibarıyla Batılı yazarların eserlerinden iktibas ettiği örneklerle İslâm kültür ve medeniyetinin Avrupa'yı Ortaçağ barbarlığından kurtardığını ortaya koymaya çalışmıştır. Eserin bir bölümü, Kâmil Mutî tarafından çıkarılan *el-Asrû'l-cedîd* adlı dergide (nr. 10, Uralsk 1906, s. 540-550) Tatarca olarak da yayımlanmıştır. Selçuk Uysal, eserin *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar* adıyla sadeleştirilmiş bir baskısını da yapmıştır (Ankara 1996). 4. *İlm-i Servet veyâhud İlm-i İktisâd* (İstanbul 1316). Mekteb-i Harbiyye'de ders kitabı olarak okutulmuştur. Mûsâ Akyiğitzâde'nin ayrıca *Metin* ve *Üç Gazete*'de yayımlanmış çok sayıda makalesi vardır.

Mûsâ
Akyiğitzâde